

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után

Bevezetés-módszertan

A főnemesi családok többsége által a második világháború végéig birtokolt elitpozíciót rövid átmenet után a kommunista hatalom általi megbélyegzettség, kirekesztettség váltotta fel. A földreform és az előjogok, rangok, címek viselését eltörlő törvény tulajdonképpen felszámolta az arisztokráciát mint elitesoportot. Az egypártrendszer kiépítésével egyidejűleg az előző rendszer kiváltságosainak mindenütt szembe kellett nézniük az irántuk fokozódó ellenszenvvel, a létfenntartásukat, sőt olykor szinte fizikai létüket veszélyeztető eljárások sorozatával. Az 1951 májusa és júliusa között zajlott kitelepítések során az arisztokrata származású személyek jelentős részét az ország legelmaradottabb területeire, a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze falvaiba és tanyavilágába helyezték el, a kitelepítést csak 1953 júliusában oldották fel. A kommunista diktatúra kiépülésétől az 1960-as évek első feléig az egykori főnemesek munkavállalásának és tanulmányi lehetőségeiknek a korlátozása hozzájárult kedvezőtlen helyzetük állandósulásához. A diktatúra puhulásával párhuzamosan a diszkriminatív intézkedések felszámolása nem jelentett azonnali könnyebbséget a korábbi elit számára, a származás csak az 1970–1980-as évekre veszítette el jelentőségét az iskolai és munkahelyi felvételnél. A hatalom alakította feltételrendszer következtében kialakultak bizonyos életpálya-azonosságok, mindamellett az arisztokraták által az ellenük fogatosított intézkedésekre adott válaszok különböznek a konfliktusok és az uralom egyes formáinak egyéni megélése és elsajátítása szerint.

Bár az életfeltételek gyökeresen megváltoztak, az arisztokraták életformájukban megőrizték a régi alkotóelemek egy részét. Az életmód ugyanis mint átfogó kategória a kultúra igen lassan változó elemei közé tartozik, ezért a mindennapi kognitív gyakorlat hosszasan továbbél. Ki lehet cserélni az életmód egy-egy elemét, de a tudati elemek és a rutinszerű cselekvések még sokáig megmaradnak.¹ A csoportidentitást és -azonosságot fenntartó értékrendszer a családon és a rokonságon keresztül érhet el a főnemesi származású közösséget. A család a baráti társaság kialakításakor, a párválasztásnál, a gyermeknevelés szempontjainak megválasztásakor és a vallásos-erkölcsös élet megtartásában sokáig döntő jelentőséggel bírt. S bár a 20. század második felében mindinkább kezdtek eltérni a második világháború végéig még többnyire közös normarendszertől, egyes elemek szívósan ellenálltak mindenféle változásnak.

A viláégés előtti és utáni arisztokrata sorsokról már az 1980-as években képet kaphattunk az egyre nagyobb számban megjelenő visszaemlékezések és memoárok révén, melyek egyszerre jeleztek az arisztokraták megnyilatkozási vágyát és a feléjük forduló figyel-

¹ Hoppál Mihály: *Életmódmodellek – kulturális paradigmák*. In: Hoppál Mihály–Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*. Budapest, 1984. 378–380.

met. Az első elemzések, tudományos művek a csoportot belülről ismerő arisztokrata identitású, gyökerű kutatók tollából származnak. Gudenus János és Szentirmay László közös munkája egyfajta leltár, mely elsőként ad nagyszabású áttekintést a múlt sérelmeiről. Sztárayné Kézdy Éva írásában a szociológia módszerével vizsgálja az egykori leszármazottakat a mai Magyarországon, azon szempont szerint, hogy rendelkeznek-e az arisztokrata származáshoz köthető csoportjellemzőkkel. Fiáth Titanilla kulturális antropológus a magyarországi arisztokrácia identitásának alakulását – széttöredezettségének felvázolásával, a határvonalak kijelölésével – három generáció életútján keresztül követi nyomon.²

E tanulmány az arisztokráciának mint diszkriminált csoportnak a kommunista rendszer kínálta normatív előírásokhoz való alkalmazkodását és ellenállását kívánja bemutatni, valamint azt, hogy a megváltozott életkörülmények hogyan befolyásolják e „közösség” tagjainak saját világukról, életformájukról, terveikről, mindennapi cselekedeteikről alkotott elképzelését. A kutatás az általam az *oral history* módszerével készített 21 életút-interjúra támaszkodik, az interjúk zömét 2005. június–júliusban vettem fel Budapesten, illetve a környező településeken. Az interjúalanyok megkereséséhez a kiindulópontot a Történelmi Családok Egyesületének egyik rendezvénye jelentette, ahol az elnök, Nyáry János ajánlásának köszönhetően megismerkedtem néhány későbbi interjúalanyommal. Itt találkoztam Gudenus János genealógussal is, aki további nevekkkel, címekkel látott el. Az interjúalanyok kiválasztásánál arra törekedtem, hogy a generációs és nemi különbségek feltárása végett közel egyenlő arányban szerepeljenek az 1920-as, az 1930-as, az 1940-es és az 1950-es években születettek, valamint nők és férfiak. Az interjúalanyokkal telefonon történt időpont-egyeztetés után találkoztam otthonukban, munkahelyükön vagy egy kávézóban, cukrászdában. Az otthoni környezetben lebonyolított találkozások voltak számomra a leginformatívabbak, hiszen ekkor a lakás berendezése alapján, illetve a beszélgetés során előkerült fényképek, dokumentumok s egyéb emlékek megfigyelésével az arisztokrata identitás elevevására vagy éppen annak marginális szerepére is fény derült.

A felkérés az interjúalanyok többségének nem okozott meglepetést, élettörténetüket, családjuk történetét szívesen megosztották velem. A kutatás kezdetén összeállítottam egy viszonylag részletes kérdéssort, mely a vonatkozó memoár- és szakirodalom alapján a meghatározó arisztokrata életútjegyekre kérdezett rá; a kérdések vezérfonalként szolgáltak számomra az interjúkészítés során. Az interjúk alatt azonban – a kérdőív kötött sorrendjétől, aprólékosságától eltérve – igyekeztem átfogó kérdéseket feltenni, melyek többnyire a kronológia megtartásával az életpálya nagy szakaszaira (gyermekkor, iskola, ifjúkor, katonaság, munkahely, házasság, gyermekek nevelése stb.) összpontosítottak több generáció (szülő, gyermek) vonatkozásában. Az ezekre adott felelet után (az interjú folyamatában) tettem fel további, az életút egésze szempontjából talán nem is olyan lényeges, ám a képet árnyaló kérdéseimet. A rutinos mesélők, akik már nem először mondták el életük történetét nyilvánosság (rádió, tévé, újság vagy más érdeklődő kutató) előtt, kerek, kiforrott történettel rendelkeztek, mások viszont az interjú folyamata során alkották meg narratívájukat. Ez utóbbi esetekben gyakran éreztem szükségét a kérdéseknek a kifulladás vagy nagyon is elkalandozó gondolatok terelgetéséhez, hiszen „ebben az interaktív folyamatban a kérdező

² Gudenus János–Szentirmay László: *Összetört címerek*. Budapest, 1989.; Sztárayné Kézdy Éva: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*. Ph.D. értekezés. Kézirat. Budapest, 2001.; Fiáth Titanilla: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest, 2004.

maga is előlép szövegszerkesztővé, és ezt a szerepet megosztja interjúalanyával ...”³ Az emlékezés kollektív (a nyelv, s ezen keresztül a közös tudatállapotra való hivatkozás révén) és konstruált (konstruktív módon újraalkotott élmény) jellegéből⁴ következően a megalkotott élettörténetek az interjúalanyok jelenből feltáru-
latát és annak értelmezését – „a múlt egyik reprezentációját”⁵ – tárják elénk.

Alkalmazkodás és érvényesülés a „külvilágban”

Diszkrimináció az iskolában

„legyen elég a nyolc általános”

1949-től eltörölték az oktatási díjakat és ösztöndíjrendszert alakítottak ki a munkás- és parasztcsaládokból származó gyerekek támogatására, továbbá bevezették a kvóta-rendszert, melyben megkövetelték, hogy a közép- és felsőoktatási intézményekbe történő felvételnél támogatni kell a kevésbé előnyös helyzetű gyerekek bekerülését. A kvóta-rendszer felállítása révén lehetőség nyílt a régi elit előjogainak megszüntetésére. Az új oktatási rendszer kidolgozói „fizikai dolgozók tízezreit emelték az értelmiségiek sorába”,⁶ ténykedésük azonban nem csak ezt eredményezte. A szocialista hatalom politikai céljainak megfelelően kizárással sújtotta az oktatási rendszerből a „haszontalan” társadalmi csoportokat (például kulákok, kispolgárság) és a „volt uralkodó osztályok” képviselőit, így akadályozva meg gyermekeik, tehát a második generáció státuszreprodukciónak. Az általános iskola kötelező elvégzése után, függetlenül a tanulmányi eredménytől, sokan nem mehettek középiskolába, jelentkezésüket még a szakmunkásképző intézetekben is visszautasították származásra vagy helyhiányra hivatkozva. A többség számára az egyházi iskolák jelenthettek menedéket, mivel azok növendékeiket azok köréből merítették, akik az állami iskolákban nem tudtak elhelyezkedni, vagy az állami iskolákból szabadon átléptek az egyházi intézménybe.⁷ A többek közt arisztokrata származású gyermekek megkülönböztetését az iskolai hétköznapiakban az „egyéb”, majd az „osztályidegen” („ikszesek”) kategóriák jelezték.⁸

³ Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. In: uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 143.

⁴ Az emlékezés két klasszikus törvénye Maurice Halbwachs és Frederic C. Bartlett nevéhez köthető, akik az 1920–1930-as években fejtették ki nézeteiket. Lásd Kónya Anikó: *Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése*. Replika, (1997. június) 26. sz. 141–145.

⁵ Tóth Eszter Zsófia: *Klíó és az oral history*. Múltunk, 45. évf. (2000) 3. sz. 166.

⁶ Szelényi Szonja – Aschaffenburg, Karen E.: *Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon*. Szociológiai Szemle, 1993. 2. sz. 71–72.

⁷ Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, 2000. 311.

⁸ Egy 1950-ben kibocsátott, a gimnáziumba/technikumba beiratkozott tanulókra vonatkozó hivatalos statisztikai űrlap meghatározása szerint egyéb kategóriába tartoznak a kizsákmányoló foglalkozásúak (birtokos vagy bérlő 25 kat. holdig, ha idegen munkaerőt állandóan alkalmaz; 25 kat. holdon felüli birtokos vagy bérlő, iparos, kereskedő alkalmazottal; államosítás előtti nagykereskedő, nagyiparos, vendéglős, vagyonából vagy háztulajdonából élő) és az 1945. év előtti, jelenleg más foglalkozásban levő hivatásos katonák, csendőr stb. 1952 szeptemberétől az egyéb kategóriát kettéosztották „egyéb”-re és „osztályidegen”-re (ez utóbbit „X” is jelölhette, ezért az „ikszesek” elnevezést is használták rájuk). Az új űrlap magyarázata: „Egyéb dolgozó származású: köztisztviselő, tisztviselő, ha nem értelmiségi munkakörben dolgozik, egyéb alkalmazott, kisiparos, kiskereskedő stb. gyermeke. Osztályidegen: idetartoznak a fenti kategóriákba nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkéses, B-listás katonatisztek és egyéb osztályidegen elemek gyermekei.” A meg-

Az interjúalanyok az életkori sajátosságoknak és az iskola típusának (állami vagy egyházi) megfelelően mást-mást hangsúlyoznak az általános iskolai és a középiskolai élmények felelevenítésekor. Az általános iskolai évek bemutatásakor nagyobb súllyal szerepel a tanárok viselkedése, a jó és a rossz tanár szemléltetése, a kitüntetések, jutalmak elmaradása, a hittanórák látogatása, míg (a többnyire, de nem kizárólagosan) egyházi középiskolák kapcsán – a tanári kar támogató hozzáállását természetesnek tekintve – a diákközösség egész életre meghatározó szerepe kerül előtérbe.

A főnemesi gyerekek az iskolában szembesültek először a kívülvilágban és a családban uralkodó értékrend kettősségével, azzal, hogy a hivatalos álláspont és a magánvélemény nem fedte egymást.⁹ Egyik oldalon ugyanis a szülők hagyományos keresztény értékrendje állt, a másikon pedig az állampárt által hirdetett és egyedül üdvöztetőnek tartott ideologikus társadalom- és jövőkép. Az új ideológia és értékrend közvetítésére hatásos eszköznek az iskolarendszer tananyaga és a pedagógusok személye kínálkozott.

Az egykori arisztokratákat negatív szerepben, népnyzóként ábrázolták a tankönyvekben. Az egyoldalú kép sokszínűbbé tételének feladata elsősorban a családra hárult, viszont sok múltot a tanár hozzáállásán is. A kisgyerekek számára a tankönyvi szövegeknél is kellemetlenebb hatással lehetett, amikor a tanár személy szerint is azonosította őket a propaganda által hirdetett ellenséggel, velük szemben is osztályharcot vívott. A szülők többnyire előre felkészítették gyerekeiket a várható nehézségekre, arra, hogy tőlük mindig többet fognak követelni, és meg kell tanulniuk szembenézni ezzel a teherrel, melyre magyarázatot ne is keressenek: „... bennem tudatosították azt, hogy minden lépésemre ügyelnem kell, minden mondatomra ügyelnem kell, azért, mert pária vagyok és kész.”¹⁰ (László). Interjúalanyaimnak az (állami) középiskolában már nem okozott ekkora problémát egy-egy megsegényítés, saját értékeikben bízva már nagyobb biztonsággal tudták kezelni az ilyen eseteket, megértve azt, hogy vannak, akik nem szimpatizálnak velük.

A tanári kar természetesen nemcsak rossz tanárokból és a hivatalos álláspontot képviselő igazgatókból állt, ők kivételesnek számítanak a visszaemlékezésekben. A tanárok többnyire semlegesek vagy jóindulatúak voltak. A jó tanárt ritkán jelenítették meg az interjúalanyok, hisz az ő viselkedésük tűnt természetesnek, elfogadottnak. Azt tartották jó tanárnak, aki nem tekintett rájuk ellenségesen, nem vette át a propaganda által harsogott negatív előítéleteket. A jó pedagógusok legtöbbször a konkrét jellemzés igénye nélkül egyszerűen csak *régi, öreg, régi vágású, nyugdíjas* tanítókként, tanárokként szerepeltek az elbeszélésekben. A régivel arra utaltak, hogy az elmúlt rendszerben nevelkedtek és tanítottak, nem tévesztették meg őket az új szólamok, nem váltak elvakulttá, biztonságot, megértést nyújtottak számukra, értékrendszerüket tolerálták.

Péter számára az állami és egyházi iskolák (és igazgatóik) markáns szembenállását, eltérő felfogását mutatja az alábbi eset, azt, hogy itt és ott mennyire másként kódoltak egy történelmi nevet (s ehhez kapcsolódva egy családot). „Amikor a nyolcadikat elvégeztem, akkor arról volt szó, hogy megpróbáljuk Tatán a gimnáziumot, akkor bementünk Tatára

határozásokat közli Mészáros István: *Iskola Szent Márton hegyén. A Pannonhalmi Bencés Gimnázium története*. Pannonhalma, 1990. 90–91.

⁹ Az 1945 utáni időszak értékrendje a politikai korszakoknak megfelelően változott. Az értékrendről: Beluszky Pál: *Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között*. Korall, 1. évf. (2000) 1. sz. 137–154.

¹⁰ A személyiségi jogok védelme érdekében az interjúalanyok neveit az arisztokraták körében gyakori keresztnévvel helyettesíttem, az interjúkban és a dokumentumokban szereplő főnemesi származású személyek neveit pedig fiktív monogrammal jelölöm. Interjú Lászlóval, született 1946-ban. Budapest, 2005. június, 21.

felvételizni, és az én pechemre a tatai gimnázium igazgatója egy Benke Valéria¹¹ nevezetű hölgy volt. Rendkívül véresszájú kommunista volt a Rákosi-korszakban, és hát ő rögtön kiborult, és azt mondta anyámnak, hogy vegye tudomásul, hogy ameddig ő pedagógus, addig egy gróf R. nem fog gimnáziumba járni. Annak legyen elég a nyolc általános. [...] [Anyám – I. Á. L.] elment Esztergomba a ferencesekhez [...] azok meg mondták, hogy természetes, hogy a R.-család tagja, mely kalocsai érseket és több egyházi méltóságot, püspököt meg egyebet adott az országnak, ez természetes, hogy engem soron kívül fölvettek [...] csak ott a nevemnek köszönhetően sínre kerültem.”¹² Péter emlékeiben a kommunista oktatáspolitikai emblematiszmus személyéhez köti saját elutasítását, számára Benke Valéria testesítette meg a hatalmat. Benke Valéria azonban sem ekkor, sem később nem volt Tatán igazgató vagy pedagógus. Az elutasítás ténye és módja fájó emlék, a Benke Valériát jellemző szavak ma is erős indulatot tükröznek. Péter önértékelését a ferencesek méltatása billentette helyre, s immár ő maga is természetesnek tartja felvételét.

Amint az interjúalanyok elbeszéléseiből kiderült, az egyházi iskolába felvett gyerekek rossz fényt vetettek a kibocsátó általános iskolákra, ezért előfordult, hogy megpróbálták eltéríteni őket ettől az iskolatípustól. Az egyházi iskolákba mindig túljelentkezés volt, annak ellenére, hogy tandíjat szedtek a diákoktól, mely nem kis terhet rótt az amúgy is nehéz körülmények között élő családokra. Az egyházi iskolák a sikertelenül felvételizők további esélyeinek megóvása érdekében fél évvel hamarabb rendezték meg a felvételit, elkerülve ezzel, hogy a jelentkezési lapon fel kelljen tüntetni a gimnázium nevét. Így akit nem vettek fel, minden kellemetlen következmény nélkül próbálkozhatott egy másik, immár állami iskolával.

Az egyház által fenntartott iskolát az egykori diákok olyan helyként ábrázolták, melyre a mai napig szívesen emlékeznek. A bentlakás, a szigorú rendszabályok és a ritkán engedélyezett hazautazás ellenére szerettek odajárni, az ott kialakult közösséggel rendszeres ma is a kapcsolattartás, legjobb barátaik többnyire egykori osztálytársaik. Ez természetesen nemcsak az internátusok ezen típusáról mondható el, hisz a korszakban a kollégiumok hasonló feltételek mellett működtek. Mégis, a visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy az egyházi tanintézménynek az államihoz viszonyítva jelentősebb mértékű identitásképző ereje volt. Az interjúalanyok szerint az egyházi iskolai diáksághoz egyfajta többlettartalom is társult, mely túlterjedt az adott intézmény falain. Feltételezte a hasonló sorsot, a megpróbáltatásokat, a közös szellemiséget. Míg a hivatalos világ számára a megbélyegzettséget szimbolizálta, addig interjúalanyainak az egy közösséghez tartozást.

A felsőfokú tanulmányok folytatását 1962-ig származási okokra hivatkozva is akadályozták, így a protekciónak meghatározó szerepe volt a felvételiknél. János példája kiterjedt összefogást sejtet: *„... akkor a drága professzor segítségével én a geológiai főiskolát”¹³ végeztem el titokban, úgy, mint sok pap, akit nem engedtek.* [Hogy lehetett titokban elvégezni?] *Hát az, úgy jártam vizsgázni, hogy nem tudtak az állami szervek róla.* [Akkor hogyan kaphatott diplomát?] *Hát azt ők elintézték maguk közt, a professzorok.”¹⁴* János történetének több pontja is megkérdőjelezhető: a titkosan végzett iskola, a geológiai főiskola léte. Az ezekre irányuló kérdésekre rövid, tétova válaszokat adott, jelezve, hogy

¹¹ Politikus, az 1950-es években az Országos Béketanács titkára és a Magyar Rádió elnöke, majd 1958–1961 között művelődésügyi miniszter.

¹² Interjú Péterrel, született 1938-ban. Budapest, 2005. június, 5. A katolikus gimnázium a katolikus főnemesi családok leszármazottai mellett a református felekezetűeket is felvette.

¹³ Előzőleg geológiai technikusként említette, geológiai főiskola nem létezett.

¹⁴ Interjú Jánossal, született 1934-ben. Budapest, 2005. június, 2.

a maga részéről lezártnak tekinti a kérdést. A visszaemlékezés nem tisztázott részletei ellenére is elmondható azonban, hogy a történetben a segítségnyújtás a lényeges, az, hogy a rendszert kijátszva voltak olyan emberek – például a ma is kedves emlékű professzor –, akik kockázatot vállaltak tanítványaikért, esetünkben Jánosért. Az interjúalany napjainkban is meglévő vallásos identitását figyelhetjük meg akkor, amikor a kommunista rendszer számos elnyomott csoportja közül a papokéval azonosította önnön sorsát.

1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusa kimondta, hogy az egyetemi és főiskolai felvételnél meg kell szüntetni a munkás- és a parasztszármazású jelentkezők felvételi előjogait. Az interjúalanyok közül a megváltozott körülmények közepette többen is éltek a felvételi lehetőségével, habár már egyáltalán nem érezték magukat fiatalnak: „62-ben mondta Kádár, hogy felvételin eltörlik a származást. [...] Rám jött, hogy borzasztóan szeretnék tanulni. Jártam angol tanfolyamra, ide-oda, és tudtam, hogy nem vagyok annyira hülye. Már huszonnyolc éves voltam [...] Én voltam a legöregebb az egyetemen. Egy csomó B-listázott ügyvédek gyerekei, kitelepítettek gyerekei. Nagyon jó évfolyam volt. Mindenki félt a másiktól.”¹⁵ (Orsolya) Orsolya érzékeltette, hogy a hirtelen jött lehetőséget nem érdemtelenül használta ki, hiszen addig is folyamatos szellemi elfoglaltságot keresett magának. A korábbi megbélyegzettség azonban nem múlt el nyomtalanul, a félelem csak a hasonló sorsok feltárásával oldódott, ami a későbbiekben épp az évfolyam pozitív értékelésének alapjává vált.

A kongresszus határozata azonban nem jelentett mindenki számára automatikus könnyebbéget, hiszen az egyházi gimnáziumi tanulmányok még mindig diszkriminációt eredményeztek a felvételikor. Emellett a hátrányos megkülönböztetés bizonyos területeken (bölcészkar, közgazdaságtudomány) továbbra is érvényesült.¹⁶ Az arisztokrata származású fiatalok nagyobb eséllyel nyertek felvételt műszaki pályákra, amelyeknek a létszámkerete ebben az időszakban az ipari termeléshez kapcsolódva amúgy is jelentősen növekedett. A megkülönböztetés a továbbtanulásban csak az 1970–1980-as évekre vált jelentéktelenné. Említésre méltó, hogy az 1920–1930-as években születettek közül ötven is az orvosi egyetemre szerettek volna bejutni, de végül csak egyikük álma teljesült. A háború előtt az orvosi pálya nem tartozott a tipikusan főnemesi foglalkozások közé, elképzelhető, hogy az arisztokrata származásúak a politikai és gazdasági vezető szerep megszűnésével a jogászai és a gazdálkodói pálya helyett most már az orvosi szakmának tulajdonítottak megfelelő presztízt.

Néhány interjúalany szerint az egyházi gimnáziumokban már időben felkészítették a diákokat, hogy mely területről, intézményből várható elutasítás, ez alól azok képeztek kivételt, akik az országos tanulmányi versenyeken elért eredményük alapján vagy egyéb vetélkedők révén nyertek felvételt. A többség számára azonban ezek zárt területnek számítottak. László a bölcészettudományi karra felvételizett sikertelenül az 1960-as években: „... egyébként meg is mondták egy fölvételi vizsgán, nem tudták, hogy nekem, szóval én ott állok egy-két méterre és hallom a beszélgetést, hogy én egy elmebeteg vagyok, aki már negyedszerre jelentkezik ide, és azt hiszi, hogy föl fogjuk venni.”¹⁷ László számára nyilvánvalóvá vált, hogy az eddig próbált módon nem fog sikert elérni, hiszen kettős mércét alkalmaztak vele szemben. A felvételiztető tanárok számára a sokadik bejutási kísérlet nem

¹⁵ Interjú Orsolyával, született 1935-ben. Budapest, 2005. június, 17.

¹⁶ A kirekesztés mértéke attól függött, hogy az adott terület mennyire volt fontos az ideológia szempontjából. Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998. 168–174.

¹⁷ Interjú Lászlóval, 24.

László elszántságát és kitartását, hanem értetlenségét bizonyította. Ezek után László egyéni leleménnyel élt. *„Bezárult a kör, hát sem az iskola miatt, ugye le kellett tenni egy érettségi bizonyítványt az asztalra. Úgyhogy nem maradt más hátra, minthogy másodszor leérettségizzek. [...] kiegészítő érettségít tettem egy közgazdasági technikumban, ahol a közismereti tárgyakból már nem kellett érettségizni, csak a szaktárgyakból, és így lett egy második érettségi bizonyítványom, amin már nem a pannonhalmi gimnázium volt rajta.”*¹⁸ Az új érettségi bizonyítvány birtokában a Bölcsészettudományi Kar helyett – ahol már ismerték – a Jogtudományi Karra adta be jelentkezését, itt az egyházi gimnáziumi tanulmányok már nem befolyásolták a felvételi bizottságot a döntésben.

A nem egyházi iskolából felvételizett interjúalanyoknál a KISZ-tagság és a KISZ-hez fűződő viszony számított sarkalatos kérdésnek. A középiskolai tanulmányokat befejező, már dolgozó fiataloknál a munkahely és a párt ajánlásának volt döntő jelentősége, esetükben az ajánlást a származásnál erőteljesebben befolyásolta a párttagság hiánya és a munkahelyi féltékenység.

A többszöri felvételi, a megszakított, majd újrakezdett tanulóévek (két interjúalany is negyven éves kora felett folytatott tanulmányokat, illetve fejezte be azokat) következtében többeknél jelentősen kitolódott a tanulói idő.

Munkavállalás

„Jobban hangzik a nehéz testi munkás, mint egy földbirtokos”

A háború előtt önálló egzisztenciával, munkahellyel rendelkezők és a nem sokkal a háború után – már felnőttként – munkát vállalkozók esélyeit az életkor mellett a végzettség határozta meg. A foglalkozást tekintve a hagyományos pályák – gazdálkodó-földbirtokos, minisztériumi tisztviselő és katona – voltak a legjellemzőbbek interjúalanyaim, illetve szüleik esetében. Előfordultak azonban nem tipikusan arisztokrata foglalkozások is (például közgazdász, gépészmérnök, színész stb.). Az arisztokrata nők és feleségek körében elenyésző volt azoknak a száma, akik diplomával rendelkeztek, ha mégis, akkor az valamilyen művészeti végzettséget jelentett. Megemlíthető még, hogy a háború alatt a főnemesi származású nők gyakorta végeztek el ápolói tanfolyamot.¹⁹

Az 1945-től 1951-ig tartó időszakban a föld nélkülivé vált gazdálkodók és földbirtokosok, továbbá a B-listázott²⁰ katonatisztek és állami hivatalnokok veszítették el leghamarabb korábbi pozíciójukat, kivételt képeztek ez alól azok, akik ellenállási érdemeikre, kapcsolataikra való tekintettel megtarthatták földjüket, állásukat. Az interjúalanyok zömének többnyire csak a segédmunka kínálkozott elérhető munkalehetőségként. Az elmélyült szakértelmet nem kívánó nehéz fizikai munka mellett olyan képességeiket és tulajdonságaikat

¹⁸ Interjú Lászlóval, 25.

¹⁹ A magyar nőmozgalom vezetői már az első világháború idején önkéntes ápolónői szolgálatot láttak el, a második világháború alatt Horthy Istvánné mutatott példát és teremtett divatot (különösen az elit körében) az ápolói feladatok elvégzésére. Lásd Pető Andrea: *Női emlékezet és ellenállás*. In: Markó György (Szerk.): *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944–45. 1. kötet*. Budapest, 2005. 353–354.

²⁰ A B-listázás során mintegy 80–100 000 főt bocsátottak el a megduzzadt létszámú közigazgatásból a kommunista fellépés hatására. Bővebben: Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában*. Századok, 130. évf. (1996) 3. sz. 497–570. és Zinner Tibor: *Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949*. Történelmi Szemle, 28. évf. (1985) 1. sz. 118–140.

tudták kamatoztatni, mint az autóvezetés, állatok (lovak) gondozása vagy a katonai precizitás, pontosság. Említett munka például a sofőrködés, fuvarozás vagy autójavítás, külföldiek lovagoltatása, állatorvos mellett ellátott szakfeladatok; ezen munkák kapcsán interjúalanyaim apró sikerekről és a munka szeretetéről is szót ejtettek.

Az államosításokig többen a magánszektorban találtak maguknak érvényesülési lehetőséget valamilyen vállalkozás keretében, ketten például autójavító műhelyt nyitottak; volt, aki eszpresszót üzemeltetett, vagy fenntartotta a háború előtti borkereskedő üzletét. Azok, akik már a háború előtt sem tartoztak az arisztokrácia vagyonos rétegeihez, értelemszerűen nem lefelé irányuló mobilitásként élték meg az eseményeket, hanem régi pozíciójuk fennmaradásaként vagy átmeneti, de sikeres útkeresésként ábrázolták azt.

A nők legnagyobb eséllyel az ápolónői és a gépírói, titkári, adminisztratív²¹ feladatokat tudták ellátni, az idősebbek és a több gyereket nevelő édesanyák többnyire a háztartás vezetése és a gyereknevelés mellett vállaltak alkalmi jellegű munkát, például mosást, vasalást, takarítást. Már a háború után közvetlenül is nagy jelentősége volt a munkahelyszerzésben az idegen nyelv(ek) ismeretének, többen helyezkedtek el követségeknél vagy idegenvezetőként. Sokan tolmácsoltak, fordítottak és nyelvórákat adtak; a nyelvismeret bizonyult a leghasználatosabb kulturális tőkének az egész '45 utáni időszakban.²² Jelentős anyagi segítséget jelentett a teljes korszakban, de különösen a „nehéz időkben” a külföldről érkező IKKA-csomag.²³

A kitelepítés idején az egyetlen kereseti lehetőséget a fizikai (segéd- és betanított) munka jelentette, de jellemző volt a tizenéves gyerekek mezőgazdasági idénymunkája is. A fiatalabb férfiak a kitelepítés alatt vagy az utána következő években a jobb munka érdekében kitanultak valamilyen szakmát, s abban a munkakörben helyezkedtek el.

A kitelepítés utáni visszailleszkedés számos nehézséget rejtett magában, hiszen újra munkát kellett találniuk. Nehezítette azt, hogy a munkahelyi felvételnél megkövetelt önéletrajzban élettörténetük egészéről be kellett számolniuk. Ennek következtében interjúalanyaim közül szinte mindenki kialakította a legkevesebb „gyanús” elemet, árulkodó jelet tartalmazó változatot, az élettörténet bizonyos tényei (a szülők háború előtti státuszára utaló adatok, a kommunista időszak diszkriminatív intézkedései s azok következményei, így például a kitelepítés ténye és az egyházi iskolai bizonyítvány) kimaradtak.²⁴ *„Mindent kihagytam, ami kompromittáló lehet, már úgy érve, hogy az akkori időben.”*²⁵ (Mariella)

A visszaemlékezések a kitelepítés utáni időben a munkahelyszerzésnél kiemelt jelentőségűnek értékelték a protekciót, amelynek szerepe a későbbiekben sem csökkent, de akkor már nem feltétlenül fizikai munka megszerzéséhez nyújtott segítséget. Erzsébet férje a ki-

²¹ Az 1950-es években megnövekedett az igény az adminisztratív munkák iránt, amit elsősorban nők láttak el. Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években.* Pécs, 2003. 50.

²² Utasi Ágnes egy ballassagyarmati arisztokrata család vizsgálata kapcsán szintén kiemeli a nyelvtudás jelentőségét a státuszreprodukcióban. Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskházi Attila: *Kisvárosi elit.* Budapest, 1996. 67.

²³ A külföldön élő hozzátartozók fizették rokonaik megsegítésére az IKKA-utalványt (IBUSZ Külkereskedelmi Akció), ami áruvásárlásra jogosította tulajdonosát. Értékét növelte, hogy nyugati importárakra is be lehetett váltani. *Az IBUSZ története, 1902–1992.* Budapest, 1992. 27.

²⁴ A stigmatizált személyek az árulkodó információk lehetőleg minél teljesebb megszüntetésére törekedtek, ennek legáltalánosabb technikája a leplezkedés. Erving Goffman szerint alapvető formái a személy azonosítására alkalmas szimbólumok manipulálása és az élettörténet diszkreditáló tényeinek leplezése. Erving Goffman: *Stigma és szociális identitás.* In: uő.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Budapest, 1981. 191–206.

²⁵ Interjú Mariellával, született 1938-ban. Budapest, 2005. június, 19.

telepítés alatt a tiszapalkonyai erőmű építéskor megismerkedett egy mérnökkel, aki miután az oroszlányi erőmű építéskor főmérnöki pozícióba került, darukezelői állást szerzett interjúalanyom férje számára. György a kitelepítésből visszatérve nagyon nehezen talált munkát, s protekcióval rendelkező ismerőst találni sem volt könnyű feladat. A társadalom jelentős részében a propaganda befolyása, a félelemmel átítatott gondolkodás felülkerekedett az emberek egymás iránti szolidaritásán. *„Mi Érdén laktunk, de nagyon nehéz volt elhelyezkedni, mert úgy féltek tőlünk, mint egy leprástól. Kitelepítettek. Jézus. Azt is elkerülték, hogy valaki egy szót szóljon az érdekemben, mert az is rossz pont volt annak, aki szólt az érdekemben.”*²⁶ György végül egy gumigyárban kapott munkát az ottani főkönyvelő segítségével, majd innen egy galvanizáló üzembe került; összesen tizenkilenc évig dolgozott fizikai munkásként. Az 1960-as években az interjúalanyok közül többek számára megmaradt, állandósult a munkahely, a kezdeti, kényszerű „vándormadár” státusz megszűnt.²⁷

Az 1920–1930-as években született generáció élménye volt, hogy olyan munkahelyeken kellett tartósan munkát vállalnia, ahol korábban főnemesek nem képviseltették magukat. Az átállás nehézsége leginkább a rendszerváltást idős korban megéltéknél figyelhető meg, ez derült ki Mariella visszaemlékezéséből is, akinek édesapja a háború után nehéz fizikai munkásként került a MÁV-hoz: *„... nem tudom, milyen napszámosokkal beállították az apámat oda dolgozni, hát persze nem tudott ő szegénykém, hát kisült ez hamar, de hogy legyen valami a munkakönyvébe, tudod? Jobban hangzik a nehéz testi munkás, mint egy földbirtokos.”*²⁸ Az idősebbel ellentétben a fiatalabb korosztálynak akár hosszú távon is alkalmazkodni kellett a fizikai munkásléthez, számukra a helytállás „kényszere” egyszerre jelentette a külső elvárásoknak (a származás és a név okozta eltérő mércének) és a belső igénynek (az életrevalóság bizonyításának) való megfelelést. Az arisztokratáknak többnyire új munkakultúrát, munkastílust kellett elsajátítaniuk. *„Feltűnő, hogy mindazok, akik túlélték az ’50-es, ’60-as éveket, helytállásról, a kötelezettségek teljesítéséről, életörömről, a panaszkodás mellőzéséről stb. beszélnek. Úgy tűnik, oly módon igyekeztek önmaguk számára átstrukturálni helyzetüket, hogy az egyfajta kihívásként legyen értelmezhető. Mintha lehetőséget kaptak volna arra, hogy bebizonyítsák, méltók a nevükre – akárcsak a család az évszázados kiváltságokra –, s utóbb büszkéek arra, hogy sikeresen teljesítették a »tűzpróbát«.”*²⁹

Az 1960-as évektől egyre kézzelfoghatóbb enyhülés lehetőséget nyújtott a fizikai munkát végző, de diplomával rendelkező, idegen nyelvet beszélők körében a munkahelyváltásra, így többen szellemi munkakörben tudtak elhelyezkedni. Az interjúalanyok a karrier szót használták ugyan saját pályájukkal kapcsolatban, de többnyire a hangsúllyal jelezték, hogy igen késedelmesnek tartották az előrelépést. Úgy gondolták, hogy saját képességeik révén – a külső körülmények által nem befolyásolva – minden bizonnyal hamarabb érték volna el az adott pozíciót. Néhányan viszont úgy jelenítették meg magukat, mint akik lemondtak arról a lehetőségről, hogy karriert építsenek, még ha arra esélyük is lett volna, a biztosnak érzett pozíciót nem cserélték fel egy előnyösebb, de egyben több támadási lehető-

²⁶ Interjú Györggyel, született 1925-ben. Budapest, 2005. június, 22.

²⁷ A korabeli hivatalos beszédmódban megkülönböztették a „vándormadarakat” a „törzsgárdatagoktól”, akik legalább öt évet folyamatosan ugyanazon a munkahelyen töltöttek. Tóth Eszter Zsófia: *A munkásság életmódja Magyarországon 1930–1989 között. Egy Állami Díjas női brigád mikro-története*. PhD-doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 2003. 78–79.

²⁸ Interjú Mariellával, 28.

²⁹ Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 79.

séget nyújtó állásra. Röviden összegezve a munkahelykeresési lehetőségeket, elmondható, hogy egyedül az idősebb generáció számára nem adódott lehetőség alacsonyabb beosztásuk (lényeges szintű) javítására.

A szocialista állam kitüntetéseinek megszerzése az arisztokraták számára sem volt lehetetlen. Interjúalanyaim különböző munkahelyeken kaptak kiváló dolgozó, az osztály dolgozója stb. kitüntetések. Éva nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kitüntetés eszmei értékének, a jutalomként kapott Lenin fej számára pusztán formalitás, a valódi értéket és elismerést – a dolgozók többségéhez hasonlóan – a pénzjutalom jelentette volna. Más-hogy viszonyul a kitüntetésekhez Mariella, aki igenis értéknek látja és a rendszerhez való sikeres alkalmazkodás bizonyítékeként fogadta az elismeréseket, számára fontos, hogy jó dolgozónak (a rendszer propagandája által sugalmazott eszményképhez hasonlóan) ismerték el: „... szóval én teljesen próbáltam beilleszkedni és nem voltam kommunista, de szerettem szorgalmasan dolgozni [...] a Tungsramnál is ilyen tévébe való csöveket hegesztettünk össze [...] ott is kiraktak ilyen fényképpel a táblára, hogy a legjobb, ugyanakkor a kitelepítésnél én szedtem az egyik versenyen a legtöbb paprikát, például, szóval én szerettem mindig megmutatni, hogy mit tudok, szorgalmas voltam, hál' istennek [...]”.³⁰

Konfliktusok a munkahelyen

„A mindenkori személyzetis, az volt még egy veszedelmes ember, és a párttitkár”

A munkahely megszerzése mellett annak megtartása sem bizonyult egyszerű feladatnak. Az interjúalanyok szerint a munkahelyi vezetők általában az állam hivatalos álláspontját képviselték, így tőlük nemigen számíthattak elnéző jóindulatra a főnemesi származásúak. Különösen az 1920–1930-as években születettek elbeszéléseiben szerepelt hangsúlyosan a személyzeti osztályvezető, aki amellett, hogy felügyelte a munkaerő-felvételt, személyes viselkedésével a munkahely légkörét is meghatározta, hivatalos szinten javasolt és utasított. A személyzetisnek gáncsoskodó, nagyhatalmú és rosszindulatú szereplők ezekben az elbeszélésekben. A velük való találkozások mindig rosszat sejtettek, a többszöri visszakérdezések, az elhallgatott információk, a beszélgetések váratlan fordulatai miatti bizonytalanság feszült légkört eredményezett. A személyzetisnek a legváratlanabb módon szerezhetek információt a származásról, például a háború előtti telefonkönyvek címjegyzéke alapján.

György munkahely-ábrázolásaiban többször is felbukkantak a személyzetisnek. Elbeszélésében a munkaerő-felvétellel megbízott nemcsak belső tulajdonságaival, hanem külső jegeivel is elkülönült a többi dolgozótól, szinte tipikus vonásokkal felruházva tűnt fel, amelyek már nem egy konkrét személyhez, hanem a szerepkörhöz kötődtek: „... emlékszem, már hónapok óta ott voltam a gumigyárban, egyszer csak hívnak, hogy menjek a személyzeti osztályra. [...] Ott ül a személyzetis, a nő, általában nők voltak a személyzetisnek, többnyire. Volt egy olyan egyenruhaszerű fehér blúz, sötétszürke kosztümkabát, kis szoknya. Ez is úgy volt öltözve, a szocialista személyzetiseknek általában így kellett öltözni, nem tudom, miért, ez volt az egyenruhájuk. Ott volt, egy fiatal lány volt mellette, ilyen tisztviselő és egy fekete hajú fiatalember, szúrósan nézett [...] Letagadtam az önéletrajzomban. Hát mondom, mit tagadtam le? Hát hogy ki volt a feleségem nagyapja. Nem tudom, mikor szokás beírni egy életrajzba a feleségem nagyapját. Szüleimet, mondjuk, beszokás írni, apámat, anyámat, de feleségem nagyapját miért írom be? [...] Azt mondja, tessék beírni a felesége nagyapját. Ki volt a felesége nagyapja? Bárány K. A. nagybirtokos,

³⁰ Interjú Mariellával, 18–19.

*felsőházi tag. Ez volt. Be kellett írni, szó szerint. Ilyet még nem hallottam.*³¹ Elbeszélése, a történetbe ékelt párbeszédek, a rövid, pattogó mondatok, a személyzetis és társa külsejét jellemző sötét színvilág ma is élethűen adja vissza a szituáció ideges, nyugtalan atmoszféráját.

Interjúalanyaim fiatalabb generációjának az 1960-as évek második felétől az 1980-as évekig terjedő időszak viszonyait jellemző munkahely-leírásaiban a származásnak már szinte elenyésző jelentősége volt. Számukra is tudott természetesen kellemetlenséget okozni a munkahelyi pártszervezet vagy a főnök, de már nem konkrétan a származás miatt. Inkább jellemző volt az (nemcsak az arisztokrataknál), hogy valakit munkahelyi féltékenységből (hogy ne legyen magasabb végzettsége, mint a főnöknek) nem javasoltak a továbbtanulásra, vagy a párttagság hiányában nem támogatták előrelépését. A személyzetis még a „beszélő” nevek esetében sem tett olyan lépéseket ellenük, mint a korábbi korosztályok esetében, egyszerűen tudomásul vették a származást.

Az 1956-os forradalom alatt sok munkahelyről kikerültek a személyi iratok, olykor a munkástanácsok visszaadták azokat az érintetteknek, előfordult az is, hogy egyszerűen megsemmisítették azokat. Ilyen iratokból derült fény arra, hogy munkahelyén mit gondoltak a jellemzett személyről, illetve hozzátartozójáról. Éva „készült” a beszélgetésünkre: „... kikerestem iratokat, hogy megmutassam, valami, ami olyan jellemző. [...] [Az egyetem után egy évvel – I. Á. L.] kineveztek az Iparművészeti Múzeumba, és ottan azután ott működtem, és '56-ban forradalom volt, akkor visszaadták a személyi iratokat. Visszaadták, és így tudtam meg, hogy például apámról mit jelentettek az én munkahelyemnek. [...] Igen, szóval ez főlháborított, főlháborított engem, a személyzetis, ugye hát egy munkahelyen volt a főnök, és mindig mindenki párttag volt, tehát én ilyeneket tudok neked elmesélni. Kivételem nélkül minden főnököm a Magyar Kommunista Párt tagja volt [...] és hát a mindenkori személyzetis, az volt még egy veszedelmes ember és a párttitkár. [...] azt írja, hogy itt van, munkáját nem végzi igyekezettel, nem jó munkaerő. Hát ez egy olyan gyalázat, majd elmondom neked, hogy miért. Ezt olvasd csak el, mert azért ez fontos.”³² A személyzetis által 1952-ben adott jellemzés édesapjáról a következő: „Múlt hó 30-án hozánk intézett levelükre az alábbiakban közöljük J. R. jellemzését. Vállalatunknál 1951. XI. hótól dolgozik, mint segéd munkás. A felszabadulás előtti időkből katona tiszt volt. 1941. XI. hónapban léptették elő ezredessé. Az ostrom alatt nyugatra távozott. 1945-be a jenai gyűjtőtáborba került mint fogoly. 1945. III. hóban haza érkezett, és a Buda Dél internálótáborba szállították, honnan 1945. IX. hó 15-én engedték ki. 1945. IX. 17-én a katonaság a honvédségnél létszámfeletti állományba helyezte. 1950-ig nyugdíjat kapott, amit 1950. VIII. hóban megszüntettek. 1947-től különböző hídépítkezéseknél mint fizikai munkás dolgozott, és azóta is mint fizikai munkás dolgozik. Munkáját nem végzi igyekezettel, nem jó munkaerő. Politikai vonatkozásban tartózkodik minden politikai megnyilvánulástól. Egész magatartásán meglátszik, hogy régi horthysta katona tiszt. Politikailag nem megbízható elem.”

„... mikor ezt [a személyzetis által írt jellemzést – I. Á. L.] megtaláltam [1988-ban, költözködéskor – I. Á. L.], akkor a gyerekeimnek beletettem egy sort [...] Szóval ezt főlháborítónak találtam és ezt írtam le a gyerekeimnek.”³³ Éva 1988-ban írt kommentárja ehhez az irathoz: „Apám jellemzése mindig felháborított. Nem tudhatom, hogy halálom után nem kerül-e kezetekbe ez az irat, ezért csak annyit szeretnék mondani, hogy apám az

³¹ Interjú Györggyel, 22–23.

³² Interjú Évával, született 1927-ben. Budapest, 2005. június, 4–5.

³³ Interjú Évával, 5.

őt jellemző példás szorgalommal látta el éjjeli őri teendőit a méhnél. Percnyi pontossággal indult munkába, valamint ennivalót vitt magával és a termoszában jó erős kávéját. Reggel, amikor már lejárt a szolgálati ideje, még a telepen maradt, hogy befűtsön, és feltegye a vizet a rakodómunkásoknak, hogy azok megihassák, amikor reggel jönnek, forró teájukat. A méhtelepen érte egyszer egy vese- vagy epegörcs, sohasem derült ki, mi volt. De mivel 1969-ben epekő műtéten esett át, valószínűleg eperoham volt. Ő hívta ki a mentőket a méhtelepre, akik injekciót adtak neki, de ő kint maradt, nehogy őrizetlenül maradjon a telep. Senki sem ellenőrizte, hiszen éjjel volt a munkaideje. Szemeréné volt az, aki Irma néni, tehát apám húgának a halálakor 1955-ben és a nagyanyám halálakor, 1956-ban megakadályozta, hogy apu Bécsbe, legalább a temetésekre elmehessen. Az útlevél rovatába, a munkahelyi ajánlás rovatába minden alkalommal azt írta be, az útlevél megadását nem javaslom.”

A két irat révén lehetőség nyílik egy személy külső és belső értékelésének összevetésére.³⁴ A személyzetis által adatszerűen felsorolt életút már önmagában hordozta a személy(iség)re vonatkoztatott tényszerű kijelentést: nem jó munkaerő. Megállapítását a háború előtti katonatiszt kommunista sztereotípiájából vezeti le, melynek pontosabb kifejtésére nincs is szükség a személyzetis kolléga számára írt levélben. Úgy tűnik, az arisztokrata származást gyakorta felülírta a katonatiszti foglalkozás, hiszen a származásról nem szól a jellemzés (valószínűtlennek tartom, hogy hivatalos szinten nem tudtak róla). Megfigyelhető, hogy Éva szintén a katonatisztek hagyományos értékjegyeit használja fel édesapja bemutatásakor, de épp ellenkező, pozitív előjellel, amikor a pontosságot, szorgalmat, megbízhatóságot és önfegyelmet jó tulajdonságként hangsúlyozza. Értékelése alátámasztására, hogy még könnyebben azonosulhassunk álláspontjával, Szemeréné további negatív cselekedeteit is felsorolja. A levél mondatszerkesztése néhol eltér a megszokottól, ennek oka Éva kétnyelvűsége lehet, mivel osztrák származású édesapjával élete végéig németül beszélt.

Arisztokraták egymás között

Kötelezettségek és elvárások: akik a háború előtt kihullottak

„mi hót szegények voltunk, nem tudtuk meghívni őket ide-oda”

A nemesi társadalomban – eltekintve a köznyelvben és szakmai terminológiában nekik tulajdonított jelentéstől – a család, klán, rokonság fogalmai egymás szinonimáiként is értelmezhetők.³⁵ Abba beletartozott a közös őstől származó több azonos nevű család együttese az elhunyt fölmenőkkel együtt. A rokonság horizontális (kortársi) és vertikális (múltbéli) kiszélesítése, a családi leszármazás számontartása erősítette a család tekintélyét és hatalmát, illetve – „főleg vagyoni hiányában – pusztán eszmei értéket képezve, pótolta azt”.³⁶ A főrendi és nemesi családok pontosan számon tartották a távoli rokonokat is, ehhez a családfák nyújtottak segítséget. Bálint szerint a rokonság nagysága „... csak szándék kérdése, hogy az ember milyen szálatokat mozgat meg, hogy melyik századtól kezdve bogarássza ki, hogy kinek ki volt a dédanyja, és ... szóval a lényeg az, hogy egész biztos, hogy ez az ág-bog mindig összeér.”³⁷ Egy másik interjúalany, Gabriella megfogalmazásában: „... akkori-

³⁴ Éva saját és édesanyja jellemzését az adott viszonyok között megelégedéssel vette tudomásul.

³⁵ Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 41–45.; Kósa László: *„Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest, 2001. 125–128.

³⁶ Kósa: *„Hét szilvafa árnyékában”*, 127.

³⁷ Interjú Bálinttal, született 1955-ben. Szentendre, 2005. június, 20.

ban [a háború előtt – I. Á. L.] a főnemesek mind rokonok voltak ...”³⁸ A rokonság így a viszonylag zártkörű társasági élettel szinte teljes lefedettséget mutatott 1945 előtt.

Ennek ellenére „önmagában a »beleszületés« ténye nem elég a rokonná váláshoz. A szóban forgó személynek belsőleg kell rokonná válnia (ki kell alakulnia benne egy rokonságtudatnak, el kell sajátítania a rokonnként éléshez szükséges viselkedési és magatartási kultúrát), továbbá szükséges, hogy a rokoni csoport az illetőt befogadja. Vagyis a rokoni viszony nemcsak társadalmi, hanem egyszersmind kulturális és lélektani (érzelmi) viszonyokat hordoz magában, és így bizonyos mértékig szubjektív elemeket is tartalmaz.”³⁹ A rokonság kötelezettségeket és elvárásokat ébreszt az egymással rokonságban álló személyek között.

A háború előtt e kötelezettségek és elvárások legsarkalatosabb elemei talán azoknak az interjúalanyoknak az elbeszéléseiben tűnnek fel leginkább, akiknél az arisztokrata státusz már 1945 előtt megingott vagy elveszett. Gabriella családja fokozatosan eladósodott, a törlesztés nehézségei és a gazdasági világválság hatására a rokonokhoz képest elszegényedtek, az interjúalany úgy gondolta, a vagyontalansághoz kapcsolódott a rokoni kapcsolatok lazulása is. *„Hát most ez is olyan dolog volt, hogy miután mi hót szegények voltunk, nem tudtuk meghívni őket ide-oda, amoda. Akkor nem is jöttek hozzánk, és nem is hívták a mamiékat. Hát mert például nekem azt mondták, hogy te nem hívtam vissza, én nem tudlak még egyszer meghívni a bálba. Nekem mondtak ilyet. Ilyen volt. Ezen nem tudsz segíteni.”*⁴⁰ István családja státuszvesztését nagyapjához kapcsolta, szóhasználatá nagyapja tettét illetően szándékoltan túlzó, ezzel is jelezve távolságtartását az akkori szemléletlől: *„....gondolom, el lehet mondani, nem szentségtörés, a nagyapámat gyakorlatilag majdnem kitagadták a családból, mert elkövette azt a szörnyűséges bűnt, hogy polgárlányt vett feleségül, és akkor azt fontosnak tartották, hogy az arisztokrata férfinak arisztokrata felesége legyen. És hát nem tagadták ki, de kiadták azt az úgynevezett köteles részt, és fogalmam sincs, az mennyi pénz volt, az még az első világháború előtt történt.”*⁴¹ A rokoni kapcsolat fontossága ezekben az esetekben – amikor a kötelezettségek teljesítése elmaradt – fokozatosan veszített jelentőségéből. István édesapja is távolodott az arisztokrata közegetől, amit nem egyoldalú státuszcsökkenésként értékel, hanem kiemelte benne saját elhatározását és elhatárolódását: *„...[apámat – I. Á. L.] úgy fogadták be, hogy meghívták vacsorára, összejövetelekre, nem tudott velük utazni, de elismerték a társaságban. Nem nagyon szerette azt a társaságot, tulajdonképpen ő rendező akart lenni, és egy ideig színész is volt. [...] Ő inkább ezt a társaságot szerette, színészeket, operaénekeseket, ezt a társaságot kereste inkább. Mindig kívülről nézte az egészet és inkább mondta, hogy panoptikum társaság az arisztokrata társaság.”*⁴² A rokoni kötelezettség alóli felszabadulásként is értelmezhető interjúalanyom édesapjának házassága, hiszen egy faluról származó lányt vett feleségül, ám annak értékelése – *„Apám lázadó volt, voltak fiatal arisztokrata barátai, járt összejövetelekre, de kicsit arisztokrata-pukkasztó volt [...] [ezt mutatja – I. Á. L.] például maga a tény, hogy feleségül vette anyámat ...”*⁴³ – jelzi, hogy a teljes elszakadást

³⁸ Interjú Gabriellával, született 1921-ben. Budapest, 2005. június, 4.

³⁹ Faragó Tamás: *Rokonság, rokoni viszonyok a falusi társadalomban a 18–20. században*. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 436.

⁴⁰ Interjú Gabriellával, 33.

⁴¹ Interjú Istvánnal, született 1946-ban. Budapest, 2005. június, 1.

⁴² Interjú Istvánnal, 4.

⁴³ Interjú Istvánnal. 3. Húga is ellenezte házasságát: *„És apám írt neki egy levelet, hogy kedves húgom, grófnők grófnője, kár hogy nem hercegeknek születtünk, mert neked az is kevés lenne. És*

nem sikerült megvalósítania, saját szerepét az arisztokrata közzeggel szemben határozta meg, provokációja ellenük irányult.

A fenti idézetekből kitűnik, hogy az arisztokraták ranghoz illő házassága⁴⁴ és a vagyonnal összefüggésben a társasági élettel járó kölcsönös vendéglátások olyan alapelemeknek bizonyultak a kötelezettségek és elvárások rendszerében, melyek elmaradása – okként és következményként – erőteljesen hozzájárul(hatott) a rokoni kapcsolatok szűküléséhez és az arisztokrata identitás átfarmálódásához⁴⁵, illetve ezzel párhuzamosan a más irányú baráti (és rokoni) kapcsolatok erősödéséhez.

Kapcsolattartás és párválasztás a háború után

„Az urak vitték a bort, a hölgyek meg a süteményt”

A második világháború utáni korszakban azoknál az interjúalanyoknál, akik saját maguk vagy szüleik révén az 1945 előtti rokoni hálózat és társasági élet stabil tagjai közé tartoztak, különféle magatartásokat figyelhetünk meg.

1945 után szerényebb körülmények között, de a fiatalok egy része – korukból fakadóan is – élénk társadalmi életet élt. György baráti körét a következőképpen ábrázolta: *„Minden napra volt egy meghívás, és nagyon sokat jártam társaságba. És ezek a dolgok feledteték az emberrel, hogy a munkahelyén rosszul érzi magát. [...] Arisztokrata társaságok voltak. Sokan elmentek '44-ben, de a zöme maradt, '48-ban kezdtek elmenni barátaim közül, nagyon sokan rokonaim. Az volt a szökőév, tényleg az volt, mert minden negyedik év szökőév, meg akkor is szöktek '48-ban. [...] [A háború után bálók is voltak?] Nagy bálók nem voltak, pikniknek nevezték ezeket, fiúk hozták az italt, a lányok hozták az eleséget, szendvicseket, pogácsát, meg apró süteményeket, mi vittük a bort. Meg volt szabva, hogy itt lesz a piknik, és a fiúk hozzanak két liter bort, persze mindenféle borokat hoztak, az egyik vöröset, a másik fehéret, a harmadik nem tudom milyeneket, úgyhogy be lehetett csípni ilyen helyen, keverték az italt. Ritkaság volt, hogy valaki olyan estélyt vagy mulatságot rendezett, nem volt piknik, hanem ő mindent megvett és finanszírozott, az nagyon ritkaság volt, mert mindenki szegény volt, és a szegénység hozta össze a társaságot. És egyesek csodálkoztak, volt olyan muri, amin részt vettem, hogy kelkáposzta volt meg egy*

csak azért is feleségül veszem ezt a lányt. Dacból is megnősült. Olyanokat csinált, hogy az anyám, aki Szolnok megyéből származik egy faluból, és a nagyanyám egy parasztasszony, egy fekete fejkendő néni, aki időnként feljött, és elvitte egyszer operába a fekete fejkendő parasztasszonyt, és nem kis feltűnést keltett, de gondolom, azért csinálta. De szerintem nem volt túl jó ötlet, szerintem senki nem érezte jól magát, a nagyanyám se volt túl jól.”

⁴⁴ A ranghoz illő és rangon aluli házasság az egyes családok egyéni viszonyaihoz alkalmazkodott.

⁴⁵ Abban az esetben, amikor a házastársak között jelentősebb volt a társadalmi különbség, a felfelé mobil házastárs (az általam vizsgált esetben a feleség) könnyen azonosult egyfajta arisztokrata identitással, melyet igyekezett átörökíteni az utódok felé is. (Kérdés, hogy ez a „felvett” identitás mennyire azonosítható az arisztokrata identitással.) Endre nagyapja házasságával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy azt dédapja nagyon ellenezte, mivel a nagyanyja egy vasúti kocsmáros lánya volt. Nagymamáját mégis úgy ábrázolta, mint akinek „... nagyon számított, hogy báróné lett, ahogy hozzáment a nagyapámhoz. Aztán apámékat is úgy nevelte, ami nem vált nagy előnnyé [a kommunista rendszerben] [...]”. Interjú Endrével, született 1958-ban. Budapest, 2005. június, 3. Géza visszaemlékezésében szintén említette, hogy nagymamája önértékelésében jelentőséggel bírt a férje által frissen, katonai érdemeiért 1917-ben megkapott bárói cím. Interjú Gézával, született 1954-ben. Budapest, 2005. június, 5.

kis bor, és ez volt az egész, és nagyon jól éreztük magunkat."⁴⁶ György a legidősebb interjúalanyaim közé tartozik, ezért még saját tapasztalatokkal rendelkezik a háború előtti társasági életről. Az 1945 előtti és utáni összejöveteleket kifejezéseiben is élesen elkülönítette egymástól: míg régebben bált, estélyt vagy mulatságot rendeztek, addig az 1940-es években már csak pikniket, murit. S míg az előbbieket fényűzésükkel egy-egy személy vagy család előkelőségét hirdették, addig az újabb rendezvények kapcsán a közös szervezkedés által fel erősödő összetartozást emelte ki.

Az 1950-es évek végétől a Budapestre „visszaszivárgott” vagy felkerült fiatalok között a szülők szervezésének köszönhetően újra megindult – az 1945 utánihoz nagyon hasonló módon – a társas élet. Interjúalanyaim közül többen ezeken az összejöveteleken ismerték meg későbbi házastársukat, így János is: „... összejártunk, [az – I. Á. L.] '50-es évek végén, '60-as évek első fel[ében – I. Á. L.] [...] hát nem volt olyan egyveretű a társaság, de úgy voltak normális, értelmes emberek, az urak vitték a bort, a hölgyek meg a süteményt, meg hát a háziak csinálták, amit tudtak, kinek milyen. De az volt a szép, ha nyolc-kilenc órákor megkezdődött hatig, olyan ritkán mentünk el előbb, reggel öt-hat, s utána mindenki vasárnap reggel bement, együtt mentünk misére, utána mindenki ment haza aludni.”⁴⁷ Bálint, akinek családja a kitelepítés után egy Budapest környéki településen, Duna parti házban lakott, a rokoni és egyben baráti kapcsolatok erősségét különösen idősebb nővérei kapcsán hangsúlyozta: „És hát Budapestről a rokonok egytől egyig hétvégén jártak ki, mert ott nem kellett semmi, jó idő volt, jó levegő volt, zsíros kenyér mindig volt, mindig hozott mindenki valamit. Szóval borzasztó nagy társadalmi élet volt, főleg a nővéreim számára, hát ennek a korosztálynak. Ez volt '60 és '68 között körülbelül.”⁴⁸

A visszaemlékezések a belső, elsősorban szülői igényt tüntették fel meghatározó szerepűnek e társaságok kialakulásakor.⁴⁹ János állítása szerint – annak ellenére, hogy származási alapon jött létre társaságuk – számára a származás nem jelentett megkülönböztetett, pozitív értéket, hiszen „a társaság” megítélése sem volt e szempontot illetően egyöntetű.⁵⁰ Bálint a külső körülményeket is jelentősnek tüntette fel, szintén igazolva ezzel azt a – ma gyerekeivel szemben képviselt – álláspontját is, miszerint a család eredete már fel sem merül a barát/párválasztásnál. „Hát gondoljon bele, egy főmérnöknek a gyereke, adott esetben nem jöhetett el házibulira. Nem volt, de ezeket a társadalmi érintkezéseket az emberek nem merték felvállalni. Ennek megfelelően automatikusan egy homogén társasági élet alakult ki akkor, a nővéreink korosztályáról [van szó – I. Á. L.] a '60-as években, aztán, s később ez nem volt annyira szempont ...”⁵¹ Fiáth Titanilla értelmezése szerint a budapestiek – külön útra térve ezzel az izolációban élő vidékiektől – az 1960-as évektől kezdve megpróbálták újból csoportként létezni. Létrejött egy olyan vonatkoztatási csoport, amely az első generáció (itt az 1940 előtt születettek) esetében biztosította a közösségi emlékezet folytonosságát, „megpróbálták közösen kidolgozni az arisztokrata identitás adott

⁴⁶ Interjú Györggyel, 14.

⁴⁷ Interjú Jánossal, 7.

⁴⁸ Interjú Bálinttal, 4.

⁴⁹ Sztárayné: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*, 125.

⁵⁰ János az édesapjával egykor kapcsolatban álló örgróf faragatlan viselkedése kapcsán jegyezte meg a következőt: „A fia örökölte ezt a hülye természetet, ilyen kellemetlen ember, sajnos, örgrófság dacára, szóval nem azon múlik. Szóval én ismertem [valakit], mosónő [volt], négy elemivel, olyan finom gondolkodású volt, hogy sok angol lord megirigyelhette volna, komolyan mondom.”

Interjú Jánossal, 9.

⁵¹ Interjú Bálinttal, 21.

korban is érvényes és vállalható jelentéstartományát”, míg gyermekeik számára a pár-választással és a szabadidős tevékenységgel kapcsolatban volt jelentősége az összejöveteleknek.⁵² Kiemelhetjük azonban azt, hogy bár ezek az interjúalanyok – talán az én célzott érdeklődésem miatt is – elsődlegesnek ábrázolták az arisztokrata társaságokat baráti kapcsolataikat tekintve, az interjúk egészéből mégis kiderült, hogy ugyanúgy barátnak, társaságbelinek neveztek nem főnemesi származású személyeket is.

Az interjúkból kiderült, hogy a külföldi rokonokkal való kapcsolattartást hivatalosan szabályozták, Magyarországról egészen az 1960-as évekig nem utazhattak külföldre, amikor lehetett, akkor is csak két-háromévente. A hatóságok a disszidálás megelőzése miatt arra különösen ügyeltek, hogy a család egésze ne egy időben jusson útlevéhez. Az 1950-es években a kapcsolattartás a levelezésre és a külföldi rokonok csomagküldésére (IKKA) szorítkozott, illetve a külföldi állampolgárságú rokonok ritka látogatásaira.

Interjúalanyaim idősebb korosztálya a külföldi hozzátartozókkal még rendszeresen ápolta a kapcsolatokat, ám gyermekeik számára – a személyes ismeretség, közös téma hiányában, az eltérő problémák⁵³ és részben a nyelvi nehézségek folytán – egyre inkább a feleslegesség benyomását keltették ezek a viszonyok, s a továbbiakban csak a szűk családi körrel (például disszidáló testvérrel) maradt meg a rendszeres érintkezés. *„Hát néha ki-megyünk egy esküvőre, egy-egy temetésre, egy-egy gyászmisére, de nem többre. Tudja, kialakul egy, egyfajta automatizmus, hogy az a család, akivel együtt élünk. Szóval hiába első- vagy másodfokú unokatestvér valaki Brazíliába”, akit az életben soha nem láttam. Hát nem hiszem, hogy ettől természetes örömeiket tudnék nyomban gerjeszteni ...”*⁵⁴ (Bálint)

Azok az interjúalanyok, akiknek szülei a háború előtt meglehetősen szoros kapcsolatot tartottak fenn a rokonsággal, de a háború után újjászerveződő társas életből kimaradtak, néhány esetben a félelemmel indokolták visszahúzódásukat.

Ha a szülő valamilyen okból kifolyólag tudatosan nem vezette be a társaságba gyermekét, e viszonyok elhaltak. Orsolya édesapja fenntartotta ismeretségét a régi társaság tagjaival. *„Vizet, csapot szerelt nekik, sok vénasszonynak. Az ő gyerekeik és mi nem tartottuk [a kapcsolatot – I. Á. L.], mert szétszóródtak.”*⁵⁵ A nem túl hízelgő vénasszony kifejezés – a generációs különbségeken túl – az interjúalany távolságtartását is jelezte édesapja környezetével szemben.

Mariella esetében már nemcsak a korábbi kapcsolatháló összezsugorodását figyelhetjük meg. Szülei a hallgatást is a családi stratégia részének tekintették, tabusították a családi múltat, a főnemesi identitást csak töredékesen örökítették át számára. Mariella így szülei életútját is csak nagyon hiányosan tudta rekonstruálni. Arra a kérdésre, hogy családjuk történetéről beszéltek-e otthon, mások is adtak nemleges választ, azzal érvelve, hogy a sok munka, nehézség mellett egyszerűen nem volt idő, energia rá. Ez persze valószínűleg csak ürügy lehetett a hallgatásra, a kínosnak tartott témák kerülésére. Mégis, amikor válaszoltak

⁵² Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 81–83.

⁵³ A külföldiek és magyarországiak ellentétéhez hozzájárult a kétféle főnemesi magatartás. Míg a külföldiek sikeresen konzerválták a korabeli arisztokrata szokásokat, addig a Magyarországon maradók az időbeosztásra és az anyagiakra, valamint az időközben megváltozott életszemléletre hivatkozva az illemszabályok jelentős részét elhagyták. Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 136–143.

⁵⁴ Interjú Bálinttal, 23.

⁵⁵ Interjú Orsolyával, 19.

kérdéseimre, több történetet meséltek el családjuk közelmúltjáról. Mariella a lehetséges okot maga fogalmazta meg egyik válaszában: „...’50-ben kitelepítettek, akkor voltam tizenhárom éves, és akkor ezekről nem beszéltünk. Akkor már rendszerváltás volt, és akkor már jobb volt, ha nem tudtam én ezekről.”⁵⁶ Míg az interjúalany édesanyja ápolta a rokoni kapcsolatokat, addig „... hát én csak elmentem dolgozni, meg hazajöttem. Szóval akkoriba’ ez, nem is beszéltek ilyesmiről, nehogy véletlenül elszóljam magam. Szóval az nem volt egy dicsőség abba az időben, erről hallgatni kellett. De az a baj, hogy én nem vagyok annyira tisztába dolgokkal ...”⁵⁷ Mariella főnemesi származással kapcsolatos vélekedését a rendszerváltások is befolyásolták. Az egykor titkolózó, érdektelen magatartást kíváncsi, kutakodó hozzáállás váltotta fel, ma már – egy barát segítségével összegyűjtött – levéltári forrásokból ismerkedik a családi múlttal.

Míg a két utolsóként ábrázolt interjúalany szülei számára a háború előtt a rokonság széles kapcsolatrendszert jelentett, addig ez gyermekeik esetében az első- és másodfokú rokoni kapcsolatok ápolására szűkölt.

Ennek ellenére ezen szülők egy része is elvárta volna a társasági életen kívül maradó gyermekeitől (akik elsősorban az idősebb generációhoz tartoztak), hogy hasonló, de legalább nemesi származású társat válasszanak maguknak. Mária színésznőként ismerkedett meg leendő férjével, ám házasságkötésükre csak tíz év múlva kerülhetett sor, „... mert senki nem akart tudni róla [a vőlegényéről – I. Á. L.]”. A szülői remények távol estek a valóságtól, „... azt hitték, hogy jön a walesi herceg a kommunizmusba, és fehér kocsival kivisz Münchenbe”. A származás mellett fontosnak tartották, hogy leendő vejük „... ilyen nagyon jobboldali érzelmű, templomba járó ember [legyen – I. Á. L.], aki jó körülmények között, jó embereket ismerve [él – I. Á. L.]”. Mária szembeszállt a szülői akarattal, de nem nyíltan tette azt, tekintettel volt édesanyja egészségügyi állapotára: „Nagyon sokára tudtak, nagyon soká’, én most is a lánynevemen élek, az van a személyi igazolványomban, mert anyám beteg volt [...] csak ezt tudtam neki mondani ... Úgyhogy tíz évre rá, hogy együtt jártunk, esküdtünk meg, de én nálam nem támogatták ..., de ez nagyon régi dolog.”⁵⁸ Annak ellenére, hogy házasságát férjével nagyon jónak értékelte, azt, hogy eltért az íratlan szabálytól, nem(csak) egyéni választásként ábrázolta – mint tette azt István édesapja és nagyapja esetében –, hanem a külső körülményeket (is) alakító tényezőként tüntette fel lehetőségeit, hiszen „... akkor még például nem voltak ilyen összejövételek⁵⁹, ahol esetleg találkozni lehetett volna.”⁶⁰ Érdemes megfigyelni, hogy interjúalanyaim idős generációjának tagjai és azok, akik arisztokrata identitással rendelkeztek, illetve rendelkeznek ma is, kétfelé (a külvilág és saját csoportjuk irányában) „tartoztak” magyarázattal házastársuk kiválasztásakor, hiszen míg János homogén házassága kapcsán a feltételezett szülői elvárá-

⁵⁶ Interjú Mariellával, 4.

⁵⁷ Interjú Mariellával, 8. Fiáth Titanilla az 1970 után, vidéken született arisztokratákkal kapcsolatban mutatta ki a családi kommunikációban a hallgatás stratégiáját. E generáció lelki működésében tapasztaltak erősebb párhuzamot mutattak a zsidóság második generációjánál észlelt jelenségekkel. Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 134–135. Párhuzamot mutatnak továbbá az ’56-os elítéltek gyermekeinek egy részénél tapasztaltakkal is. Lásd: Kőrösi Szusanna – Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben élek*. Budapest, 2000. 76–85.

⁵⁸ Interjú Máriával, született 1926-ban. Budapest, 2005. június, 8.

⁵⁹ A rendszerváltás óta működő Magyar Történelmi Családok Egyesületére utal, melynek tagja, és összejövételeiket is rendszeresen látogatja.

⁶⁰ Amint a fentiekből kiderült, összejövételek voltak, ám Mária félelemből nem tartotta azok résztvevőivel a kapcsolatot: „... nem volt hasznos, mert nem lehetett tudni, ki beszél ...”

soknak maradéktalanul megfelelt, addig egy külső kérdezőnek az 1945 után megváltozott társadalmi viszonyok és felfogás miatt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy nem a származás a fontos. Mária az előző interjúalanyhoz képest viszont éppen fordított helyzetben van, hiszen visszaemlékezése során úgy gondolta, hogy inhomogén házasságát illetően a külső megfigyelőnek nem tartozik magyarázattal, családja felé viszont igen, párválasztását azzal indokolta, hogy nem is volt lehetősége máshonnan társat választani.

Éva édesapja osztrák katonatisztként az arisztokrata társasági életben már a háború előtt sem vett részt, felesége is polgári családból származott. Lányuk férjválasztásánál a szülők számára rendkívül fontos volt, hogy milyen családból származik leendő vejük, hogy „...[lányukhoz – I. Á. L.] illő legyen”. Saját gyermekei párválasztásával kapcsolatban Éva ki is fejtette, hogy mit jelent ez: „... arisztokrata családok már egyáltalán nem [jöttek szóba – I. Á. L.]. De hát nagyon jól, a mi konzervatív nézeteinkhez, ahhoz viszonyítva, hát igen, nagyon jól mentek férjhez. Rendes, szóval magunk fajta családból választottak feleséget a fiúk és a Mária, ő is, [mérnök – I. Á. L.], szóval értelmiségi családok.”⁶¹

Rövid összegzésként elmondható, hogy interjúalanyaimnál a származás fontossága mind a barátválasztás, mind a partnerválasztás esetében fokozatosan jelentőségét veszítette, helyébe a közös – vallásos, konzervatív⁶² – értékrend és felfogás lépett, ennek tulajdoníthatóan a fiatalabb generáció ez irányú kérdéseimet szinte már csodálkozva és némileg értetlenkedve fogadta.⁶³

A gyermeknevelési elvek változása

„Én már mindent őszintén, a megfelelő korban mondtam”

A párválasztási szempontok mellett interjúalanyaim családjában a szülő–gyermek kapcsolat is megváltozott. Az idősebb generáció tagjai közül azok, akiknek a nevelésében a kisaszszonyoknak és nevelőnőknek jelentős szerepük volt, szüleikre visszaemlékezve hangsúlyozták, hogy gyermekeikkel nem tartottak fenn közvetlen kapcsolatot: „...tulajdonképpen ve-lünk a nevelőnők foglalkoztak, a szüleim nem. A papám dolgozott, hát a mamámnak meg mindig voltak különböző fontos elfoglaltságai, szóval ők nem nagyon folytak bele a gyere-nevelésbe, kiadták az instrukciót, a nevelőnővel voltunk. Ez volt a szokás.”⁶⁴ (Orsolya). Mária egyedüli gyerekként nevelkedett. Úgy tűnik, szülei sok irányban próbálták tágitani

⁶¹ Interjú Évával, 20.

⁶² Sztárayné az 1960 és 1980 között született arisztokrata származású fiatalok vizsgálatakor megállapította, hogy a főnemesi identitással rendelkezők önmeghatározásában „hangsúlyozottan szerepel egyfajta sajátos neveltetés, viselkedés és értékrend, amelyet a kereszténység, a családi múlt, a konzervatív gondolkodás, a hazaszeretet és az ezekből fakadó kötelezettségek határoznak meg”. Sztárayné: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*, 115.

⁶³ Kósa László a rendi társadalom elmúlása után írja le a nemesség alsó rétegével kapcsolatosan, hogy az idősebb családtagok ellenezték gyermekeik nem nemesi származású házastársát. Az ellenkezést lélektanilag magyarázza: „Az előjogait immár nélkülöző réteg ezúttal így akarta és így vélte ellensúlyozni a társadalmi tekintélyvesztést. Azonban nem lehet teljesen kizárni az egyedi adottságokat sem. Némelyik család nemzedékeken át ápolta azt a meggyőződést, ami a nemesi különállás tisztületének károsodását látta – egyébként a maga szempontjából joggal – az elfogadott körön kívüli párválasztásban [...] Az ellenérzések az előjogait veszített első nemzedék kihalásával természetes módon tompultak, majd később még inkább halványodtak. A heves tiltakozások dohogássá szelídültek, és legfeljebb a régi jó világ [...] emlegetésével vegyültek.” Kósa: *„Hét szilvafa árnyékában”*, 121.

⁶⁴ Interjú Orsolyával, 6.

ismereteit, de a szülők szerint a legelőnyösebbnek vélt magántanulói gyakorlat megfosztotta őt a gyermeki közegtől. *„Mindig volt Fraulein, nevelőnő, zongoratanár, minden. Nagyon sok volt mindig. S akkor azok elvittek táncórára, tanultam nyelveket, szóval egy olyan szomorú gyermekkorom volt, ugye én is magántanuló voltam, semmi gyerekzajra nem emlékszem. [...] Mindig úgy voltam, bár nem lett gyerekem, hogyha én nekem lenne, azt nem szabad otthon tartani. Be kell vinni iskolába, óvodába. Én tizenkilenc éves koromban kaptam bárányhímlőt.”*⁶⁵ Interjúalanyaim közül többen – saját nevelési elveik és a gyermekeikhez fűződő érzelmi kapcsolat fontosságának tudatában – negatívan ábrázolták a túlzott diszkréciót és visszahúzódást. Ennek tapasztalataiból okulva igyekeztek elhatárolódni a régi nevelési normáktól.⁶⁶ Mariella érzékletesen mutatta be saját példáján a két felfogás közötti különbséget: *„Régen úgy volt, hogy a szülők úgy vigyáztak a gyerekekre, hogy semmi rossz benyomása ne legyen, csak azokról a dolgokról beszélgettek, ami rám vonatkozott. Másképp lettem én nevelve, mint a mostani fiatalok, szóval, hogy mondjam, például a szexualitásról abszolút nem beszéltünk, mikor megjött az első menstruációm, azt mondta az anyukám, hogy na kislányom, most már nagylány vagy, most már vigyázz magadra. De hogy mire, azt nem mondta, mert az például egy szégyen, arról nem beszéltünk. [...] a legnagyobb butaság, én a lányomat már nem így neveltem. Én már mindent őszintén, a megfelelő korban mondtam neki.”*⁶⁷ A fentiek ellenére az interjúalany a szüleivel ápolt kapcsolatra vonatkozóan mégis visszautasította a távolságtartó jellemzést: *„Nem, egy nagyon bizalmas, szeretetteljes kapcsolatunk volt édesanyámmal, de ő nagyon megválogatta, hogy mit beszél velem. Szóval ő, hogy magyarázzam, ő olyasmit nem mondott nekem, ami megrémisztett volna vagy valami, és azt olyan szépen beburkolta, szép szavakba és szeretetbe ágyazva mondta el nekem, soha életében például nem kiabált, ha haragudott, akkor egész halkán beszélt, csak a szeme szikrázott. Olyasmi nem volt, hogy kiabált volna velem, ez egy rendkívül jó kapcsolat volt, amit én továbbadtam a lányomnak is.”*⁶⁸

A visszaemlékezők mások származásának ugyan már nem tulajdonítottak jelentőséget, ám interjúalanyaim egy részének önértékelésében, önképének kialakításában – a szülői nevelésnek köszönhetően – még jelentőséggel bírt az. Géza a családi múlt és gyökerek ismerete kapcsán kifejtette, hogy erről otthon nem beszéltek különösebben. Azonban *„egy dolog volt, hogy valami mindig megmarad bent, hogy maga a nemesi vér és a név kötelez. Szóval ezt valahogy belénk sulykolták. Tehát, hogy próbálj úgy élni, amilyen a véred, és próbálj úgy élni, hogy ne hozz szégyent rá, de hát ez valahogy mindig is benne volt a neveltetésünkben. Tehát mit tudom én, egy lányt még ággal sem szabad bántani, és ehhez hasonló aforizmákat rendszeresen hallottunk odahaza a szülői házba, hogy mi az, ami szabad, és mi az, ami illik, és mi az, ami nem. Tehát úgymond illemóráknak nem voltunk híjában.”*⁶⁹ A nemesi kötelezettség azonban nem jelent standard tartalmat, András családjánál eltérő értéket kapcsoltak hozzá: *„A családban van egy olyan [felfogás – I. Á. L.], hogy azért én is mondom a fiamnak, hogy Fiam, te báró M. A. vagy, neked kötelességed van a családdal, a hazáddal szemben, hogy a tehetségedet ápoljad! És ezért mindent megadunk hozzá. Úgyhogy a mi gyerekeink is például az NDK-ban elmentek családce-*

⁶⁵ Interjú Máriával, 3.

⁶⁶ Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 61–62.

⁶⁷ Interjú Mariellával, 12.

⁶⁸ Interjú Mariellával, 13.

⁶⁹ Interjú Gézával, 31.

rére, hogy németet gyakoroljon. Vagy Teri, a szomszédban lakott egy idős hölgy, az tanította angolul őket.”⁷⁰ (András) Katalin nagypapja Erdélyből menekült, értékelése szerint az arisztokrata életmódból már édesapjának sem maradt meg semmi. Édesapjához kötötte ugyan az alábbi nevelési elveket, de véleménye szerint azok nincsenek kapcsolatban az arisztokratsággal. *„Igen, én azt hiszem, hogy az egyértelműen benne volt, hogy az embernek kell, hogy legyen tartása, s hogy mindig tudja, hogy mit csinál. Adott esetben, ha valamit rosszul is csinál, vegye tudomásul, hogy annak megvan a következménye.”*⁷¹ Katalin a tartás mellett a tudást és a szolidaritást határozta meg olyan értéknek, amiket édesapjától kapott, és kettejük viszonyának megromlása után is sokra tartott.

A belső személyiségvonások megőrzése mellett az arisztokráciának az 1945 utáni korokban bizonyos külső jellemzőktől meg kellett válnia. Ezt a váltást egy mindenkre általánosítható tendenciaként értelmezték: „... a főnemesség meghatározói közül a kézzelfogható dolgok – birtok, cím, vagyon – átadták a helyüket bizonyos személyiségvonásoknak, érzelmi és gondolkodásbeli jellemzőknek.”⁷² A külső jellemzőkbe természetesen nemcsak az anyagi ismérvek tartoztak bele, hanem bizonyos illemszabályok is. Míg ezeknek a szabályoknak egy része feleslegesnek, elvethetőnek bizonyult, addig más részük hozzátartozott az illendő viselkedéshez. Az elvethető szabályok a külföldre emigrált arisztokraták között még ma is a viselkedés alapjait képezik, ám az itthoniak többsége számára az avítság és anakronisztikusság érzetét keltik. Az egyik könnyen elhagyható és többek által említett viselkedési forma a Bálintéknál is megfigyelhető testvérek közötti magázódás.⁷³ *„És mesélték idősebb unokatestvéreim, hogy ekkorák voltunk, kopaszok, glottgatya, Duna part, nyáron maszatosan, mindenféle. És a fél falu azon röhögött, hogy mi ilyen fazonnal ott magázódunk a Duna parton, a sárcsata között, és akkor a szüleim úgy döntöttek, hogy sokkal jobb, hogyha erről le[szokunk], mert hogy ez egy életidegen, szóval mások számára egy idegen és nyilván frusztráló érzés ...”*⁷⁴ Henriettét ikertestvérével együtt nagymamája nevelte Erdélyben, az 1950-es évek elején kerültek Budapesten élő elvált édesanyjukhoz: *„... érdekes volt, mert mikor én a nagyanyáméknál éltem, magázás volt, az ikertestvéreknek is magázniuk kellett egymást, és mikor ide felkerültünk, mindenki kiröhögött minket az osztályban, mi meg nem tudtuk, hogy miért. Nagyon sürgősen le is szoktunk róla, de végül is nagyanyám nagyon szigorú nevelést adott, abból éltünk egész életünkbe.”*⁷⁵

Az asztali etikett szokásainak – megfelelő terítés, evőeszközök helyes használata, étkezési szabályok, illedelmes viselkedés betartása – ismerete viszont olyan készségnek bizonyult, melyet az arisztokrata származásúak kitartóan őriztek, annak átadását az utódok számára fontosnak tartották.⁷⁶

⁷⁰ Interjú Andrással, született 1937-ben. Budapest, 2005. július, 7. A gyermekek nyelvtanítása a legtöbb családban a háború utáni időszakban is kiemelt jelentőséggel bírt. A részben német anyanyelvű szülők gyermekeikkel is német nyelven érintkeztek, illetve minden lehetőséget megragadtak arra, hogy őket az otthoni környezetben tanítsák. Nyelvgyakorlás céljából többen küldték gyermekeiket külföldi rokonokhoz és barátokhoz.

⁷¹ Interjú Katalinnal, született 1956-ban. Budapest, 2005. július 12. 18.

⁷² Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 27.

⁷³ A magázódás és tegeződés szokása nagy változatosságot mutatott az általam vizsgált családoknál, a teljes családon belüli tegeződés és magázódás, a szülők egymás közötti tegeződése, gyermekek számára szüleik magázása egyaránt jellemző volt.

⁷⁴ Interjú Bálinttal, 4.

⁷⁵ Interjú Henriettével, született 1939-ben. Budapest, 2005. június, 18.

⁷⁶ Az asztali etikett fontosságára lásd Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 106–108.

Összegzés

Az arisztokrácia a második világháború után elvesztette gazdasági-politikai hatalmát. Az új hatalom az arisztokrata származású személyeket egységes csoportként kezelte, negatív megkülönböztetései a közösség összes tagját érintették, igaz ez akkor is, ha nem sikerült minden területen és mindenkivel szemben azonos módon érvényesítenie a diszkriminációt. Az egyes generációkat a diktatúra puhulásának következtében ugyanis eltérő mértékben érintették a különböző intézkedések. Az 1920-as években született interjúalanyaim többnyire még sikerrel fejezhették be felsőfokú tanulmányaikat az 1949-es fordulat előtt, számukra a munkavállalás területén adódtak az igazán nagy próbatételek. Az 1930-as években születettek életében a továbbtanulás és a munkahelykeresés gondja már egyforma súllyal jelentkezett, míg a náluk később születettek számára a meghatározó nehézséget elsősorban az iskolai diszkrimináció jelentette.

A kommunista hatalom által siettetett csoportterelőzió spontán módon – elsősorban a vagyontalanodás és a párválasztás miatt – már a második világháború előtt megindult, ennek nyilvánvaló következménye volt az azonos életmódtól, közös normarendszertől való egyre erőteljesebb eltérés. A második világháború után a megváltozott körülmények közepette a belső fragmentálódás tovább folytatódott. A háború után az 1920-as években, illetve az az előtt születettek esetében jelentkező csoportmegőrzés és a közösségből való tudatos kimaradás mellett az 1930-as, 1940-es években születettek egy részénél – fiatalabb éveikben – a csoportképződés stratégiai figyelhető meg. E tendenciák megléte mellett egyre jelentősebbé vált – korosztálytól függetlenül – a külvilág felé való nyitás. Míg a háború előtt a jobbára zártkörű társasági élet az arisztokrata családok viszonylag kis létszáma miatt rokon kapcsolatokkal volt átszőve, addig a háború után ez a jelenség fokozatosan megszűnőben volt.

Az 1945 után megfigyelhető változatos életútjegyek s azok különböző megjelenítése a ma is eltérő arisztokrata identitástudatra utalnak. Interjúalanyaim egyéni és kollektív identitását tovább árnyalja a közelmúlt eseményeivel kapcsolatos állásfoglalás, a rendszerváltás után adódó lehetőségek – kárpótlás, az egyesületi tevékenységben való részvétel, a családi rendezvények rendszeres látogatása, külföldi rokonokkal kapcsolat tartása – kihasználása vagy éppen elutasítása. A ma létező formális⁷⁷ és informális arisztokrata közösség(ek)be más-más módon integrálódtak interjúalanyaim, a valamikor közös tudáskészlet elemei egyeseknél aktív használatban vannak, másoknál viszont szinte teljesen feledésbe merültek. Az arisztokratság interjúalanyaim egy részénél élő, eleven identitáskonstruáló tényező, másoknál élettörténetük meghatározó eleme ugyan, de dobozba zárt régi emlékként tekintenek rá, melyet továbbadnak, felidéznek olykor, de a mindennapokban már nem játszik szerepet.

⁷⁷ Az egyik legaktívabb szervezet a Magyar Történelmi Családok Egyesülete, mely 1994-ben alakult. Az Apor Vilmos Alapítvány (1993) legfőbb tevékenysége az évente megrendezendő Apor-bál szervezése. Népszerűek még interjúalanyaim körében azok az egyesületek, amelyek kifejezetten karitatív céllal jöttek létre, így az 1989-ben és 1990-ben Magyarországon újjászervezett lovagrendek, a protestánsokat tömörítő Johannita és a katolikus Máltai Lovagrend.

ÁGOTA ISPÁN

The Lifestyles and Life Strategies of Aristocratic Families after 1945

Using interviews, the paper examines the life circumstances of the aristocracy after 1945: how the social changes influenced the picture the members of this community formed about their own world, their lifestyles and their everyday routine?

From the establishment of Communist dictatorship until the first half of the 1960s, the nobility's chances in education and the labor market were limited. Their children, stigmatized as "class aliens", were to experience the differences between the values of the outside world and the family first in primary school, and then had to face difficulties when continuing their studies in higher levels of education. Mostly, they completed their final exams in a church grammar school, while in higher education they had the best chances if they pursued technological studies.

After the War, they were manual workers for some time. Their most useful cultural advantage was their knowledge of a foreign language. Men learnt some trade, while women were working as nurses, secretaries or in other fields of administration. The possibilities for a change came in the second half of the 1960s, but they often needed to rely on influential friends. Their career possibilities were limited.

Some of the interviewees had already given up their aristocratic lifestyle and identity before the war. In the post-war period, those who had not done so met often, maintained lively connections with each other, married each other, but some, due either to fear or the lack of parental pressure, did not join these reorganizing societies. Family background, however, was important when it came to choosing friends and partners, and this preference gradually became a part of their common – religious and conservative – values and views.